

SÓZ JASALÍWDÍŇ KONVERSIYA USÍLÍ TARIYXÍNAN

Najimov P.A.

filologiya ilimleri doktori, professor

OzR IA Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilimiy izertlew instituti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703232>

Annotaciya: *Maqalada túrkiy til biliminde konversiya mashqalasınıń tartıshlıǵı atap ótilip, bul qubilis haqqındaǵı hár qıylı ilimiy kózqaraslar talqılanadi. Bul ilimiy maqala sóz jasalıwdıń konversiya usılı tariyxın qaraqalpaq hám túrkiy tilleri materialları tiykarında izertlewge baǵıshlangan. Maqalada konversiyanı sóz jasaw usılı dep esaplaytuǵın hám onı sózlerdegi funkcional qubilis dep biletuǵın alımlardıń pikirleri salıstırıladi. Avtor konversiyanıń túrkiy tillerinde keń tarqalıwına qaramastan, oǵan jeterli diqqat qaratılmay kiyatırǵanlıǵın aytadı. Tyurkolog alımlardıń konversiyanı sóz jasaw usılı qatarına kirgiziwine tiykar bolǵan tórt belgi kórsetiledi.*

Tayanısh sózler: *konversiya, sóz jasalıw, sóz jasalıw usılı, grammatikalıq sinkretizm, omonimiya, affiksaciya, qospa sózler.*

Аннотация: *Данная научная статья посвящена комплексному изучению истории и особенностей способа словообразования конверсии на материале каракалпакского и тюркских языков. В работе подчеркивается дискуссионность проблемы конверсии в тюркском языкознании и анализируются основные научные точки зрения на это явление. Проводится сравнительный анализ позиций учёных, которые рассматривают конверсию как полноценный способ словообразования, и тех, кто считает её преимущественно функциональным явлением в слове. Автор акцентирует внимание на том, что, несмотря на широкое распространение явления конверсии в тюркских языках, она остается недостаточно изученной. Отмечается, что тюркологи выделяют четыре основных признака, позволивших отнести конверсию к способу словообразования.*

Ключевые слова: *Конверсия, словообразование, способ словообразования, грамматический синкретизм, омонимия, аффиксация, сложные слова.*

Abstract: *This scientific article is dedicated to a comprehensive study of the history and characteristics of conversion as a word formation method, based on materials from the Karakalpak and Turkic languages. The work highlights the controversial nature of conversion in Turkic linguistics and analyzes the main scientific perspectives on this phenomenon. A comparative analysis is conducted between the positions of scholars who consider conversion a full-fledged word formation method and those who view it primarily as a functional phenomenon within words. The author emphasizes that, despite the widespread occurrence of conversion in Turkic languages, it remains insufficiently studied. It is noted that Turkologists have identified four main features that have allowed them to classify conversion as a word formation method.*

Keywords: *Conversion, word formation, word formation method, grammatical syncretism, homonymy, affixation, compound words.*

Hár bir tilde affiksaciya hám sóz qosılıw usılı arqalı jasalğan sózler júdá kóp dep ushırasadı. Sonlıqtan da til biliminde usı eki usıl jóninde maǵlıwmat bir qansha kóbirek tabıladı.

Qaraqalpaq tilinde bul eki usıl jóninde sabaqlıq hám akademiyalıq grammatikalarda, N.A.Baskakovtıń miynetlerinde [Baskakov N. A. 1952] sóz etilgen bolsa, qospa sózler máselesi A.Najimov [Najimov A. 1979], A.Bekbergenovlardıń [Bekbergenov A. 197:126] arawlı izertlew obǵektleri boldı.

Til biliminde sóz jasawdıń konwersiya usılı haqqında bir qansha miynetlerdiń bar bolıwına qaramastan, bul qubılısqa jeterli dárejede diqqat qaratılmay kiyatır, elege shekem tilshi alımlar arasında talaslı pikirler kóp dep ushırasadı.

Túrkiy tillerinde konwersiya usılı menen sózlerdiń jasalıwı hár qıylı túsiniledi. Geypara alımlar bunı túrkiy tilleri rawajlanıwınıń júdá erte dáwirlerine tán qubılıs dep esaplaydı. Olardıń pikirinshe, konwersiya sóz jasaw usılı dep sanalğan menen, bul usıl járdeminde jasalıp atırğan omonim sózlerdiń sanı barǵan sayın azayıp barmaqta [Kaydarov A.T. 1980: 85-93; Sevortyan E.V. 1962:.643].

N.A.Baskakov óziniń sońǵı izertlewlerinde atlıq, kelbetlik hám rawısh sóz shaqapları mánileri boyınsha bir-birinen ajıralmaǵan, hátte, olar bir sóz shaqabınıń túrleri dep esaplaydı: «atlıq, kelbetlik hám rawıshler, tiykarınan alǵanda, funkcionallıq belgisi boyınsha bir sóz shaqabınıń modifikaciyasın bildiredi» [Baskakov N.A. 1976:107].

N.K.Dmitriev, A.N.Kononov hám t.b. alımlar konwersiya usılı menen sóz jasalmaydı, olar sózlerdegi funkcionallıq qubılıs dep esaplaydı [Dmitriev N.K. 1948: 81].

A.N.Kononov keyingi izertlewleriniń birinde túrkiy tillerinde konwersiya usılıniń sóz jasawshılıq qásiyetiniń bar ekenligin tastıyıqlaydı: «E.S. Sevortyanıń anıq dálillep kórsetken «ertedegi feyil-atawısh túbir-tiykarlardıń grammatikalıq sinkretizmi haqqındaǵı boljawına» qaramastan, men ushın, feyil-atawısh omonimiyanı konwersiya nátiyjesi dep esaplaw isenimlirek, sebebi kelip shıǵıwı boyınsha hár túrli tiykarlardıń, birdey ses formasına iye ekenligi konwersiyanı ańlatadı...» [Kononov A.N. 1980:82].

Túrkiy tillerinde barlıq kelbetlikler feyildi anıqlap kele bermeytuǵın jaǵdaylardı da esapqa alıw kerek. Máselen, *ash, aqsaq, uzın, biyik, qalıń, aq, qońır, búgingi, qısqı, gózzal* hám t.b. kelbetlikler kórsetilgen poziciyada qollanılmaydı. Bunday poziciyada sanawlı kelbetlikler ǵana ushırasadı: *aqıllı, bay, jarlı, jaqsı, jaman, ullı*, t.b.

Qaraqalpaq tilinde (basqa túrkiy tillerinde de) formalıq ózgerissiz barlıq sózler bir sóz shaqabınan ekinshi sóz shaqabına óte bermeydi, sanawlı kelbetlikler rawısh yamasa atlıqqa, atlıqtıń ayırımları kelbetlikke, feyildiń ayırımları atlıq yamasa kelbetlikke ótiwi múmkin. Alımlardıń kórsetiwinshe, bul usıl menen sózlerdiń jasalıwı sóz shaqaplarınıń

morfolojiyalıq kórsetkishleri joq bolǵan inqliz tilinde júdá kóplep ushırasadı [Meshkov O.D. 1976:120].

Konversiya usılı menen jańa leksikalıq birliklerdiń jasaliwi haqqında birinshilerden bolıp V.V.Vinogradov XX ásirdiń 30-jıllarında-aq pikir aytqan edi [Vinogradov V.V. 1938:105]. Keyinirek ol tómendegishe juwmaq shıǵaradı: «Sózdiń bir kategoriyadan basqasına ótiwi sociallıq tárepten tastıyqlanǵan bolsa, ulıwma paydalanıwda dástürge endirilgen hám sintaksislik jaqtan nızamlastırılса, eki túrli omonim-sózler payda boladı» [Vinogradov V.V. 1940:11].

Bul másele boyınsha german tillerinde K.A.Levkovskayanıń, Yu.A.Jluktenkonıń, P.A.Sobolevanıń, O.D.Meshkovtıń, P.M. Karashuktıń, roman tillerinde N.G.Korletyanudıń, G.G.Sokolovanıń miynetlerinde konversiya sóz jasawdıń ayrıqsha bir usılı sıpatında sóz etiledi. Olardıń pikirinshe, túbir hám dórendi túbir ózara ishki sóz jasaw qatnasıqları arqalı baylanısadı.

Konversiya qubılısınıń túrkiy tillerinde keń tarqaliwına qaramastan, bul máseleге jaqın waqıtlarǵa shekem jeterli dıqqat awdarılmay keldi. Kópshilik tyurkolog alımlar bul másele jóninde kóbinese sinkretizm qubılısın yamasa feyil-atlıq omonim sózlerdi izertlew, sóz shaqaplarınıń shegarasın ajratıw mashqalaları menen baylanıslı sóz etedi.

Sózlerdiń bir sóz shaqabınan ekinshi sóz shaqabına ótiwi haqqında bir qansha ilimpazlar tárepinen pikirler bildirildi. Atap aytqanda, T.M.Garipov, A.Ĝ.Ĝulamov, A.N.Kononov, E.V.Sevortyan, B.Oruzbaeva hám G.Sadvakasovlar túrkiy tillerinde bul usıl menen sózlerdiń jasalıwın óz miynetlerinde kórsetedi.

Konversiya – bul sóz jasawdıń bir usılı, atap aytqanda, dáslepki sóz shaqabına tiyisliliginiń ózgeriwi arqalı, yaǵnıy sózdiń bir sóz shaqabınan ekinshi sóz shaqabına ótiw jolı menen jańa sózdiń jasalıwı [Matveeva T.V. 2010: 154].

Sózlerdiń bir sóz shaqabınan ekinshi sóz shaqabına ótiwi – dúnya tilleriniń hámmesine de tán qubılıs. Bir tillerde konversiya jańa leksikalıq birlik jasawda turaqlı hám ónimli qollanılsa, ekinshi bir tillerde olardıń turaqlılıǵı hám ónimliliǵi sezilmeydi.

Túrkiy til biliminde konversiya máselesi tartıslı mashqalalardıń biri bolıp esaplanadı. Tyurkologlar «konversiya» túsinigine hár qıylı máni beredi. Ayırım tyurkologlar konversiyanı sóz jasawdıń bir usılı dep esaplaydı, ayırımları onı sóz jasaw usılı sıpatında qaramaydı. N. K. Dmitriev konversiyanı sóz mánisiniń bir sóz shaqabınan ekinshi sóz shaqabına ótiwi arqalı bir neshe funkciyada qollanıw uqıbına iye jańa sózlerdiń payda bolıwın turaqlı emes qubılıs sıpatında anıqlaydı. Onıń pikirinshe: «Morfolojiya kózqarasınan bashqurt tilinde (basqa túrkiy tillerindegi siyaqlı) atlıq hám kelbetlik arasında bekkem shegara ornatiw múmkin emes. Atlıq hám kelbetliklerdiń sintaksislik xizmetleri kóbinese sáykes keliwi sebepli onı sintaksis sferasında da ornatiw

múmkin emes. Atlıqtıń kelbetlikke ótiwi hám kelbetliktiń atlıqqa ótiwiniń ózi tiller ushin tán qubılıs bolsa da, bul ótiw processleri túrkiy tillerinde ayırıqsha ańsat iske asırıladı. Bul jerde atlıq hám kelbetlik arasındaqı formal shegaralaw oǵada ázzi» [Dmitriev N.K. 1948:276]. Bunday kelbetlik-atlıq, atlıq-kelbetlik siyaqlı sózler bazıda bir sóz shaqabınıń funkciyasında, bazıda ekinshi bir sóz shaqabınıń funkciyasında qollanıwshı sózler etimologiyalıq analiz nátiyjesinde anıqlanıp, olardıń birewine ǵana tiyisli bolıp keledi.

A.A.Yuldashev óziniń «Конверсия в тюркских языках и её отношение в словарях» atlı maqalasında bul máseleni tereń analizlewge háreket etedi [Yuldashev A.A.1970:70-81]. Ol konversiya máselesiniń házirge shekem sheshilmey kiyatırǵanlıǵına burınnan bar koncepciyalardıń jeterli tiykarlanılmaǵanlıǵı hám qarama-qarsı pikirlerdiń bar ekenligi, analizlenetuǵın til materialların tańlawda saylap alıwshılıq (avtorıń kózqarasın tastıyıqlawshı faktlar saylap alınadı) hám t.b. sebeplerdi kórsetedi.

Sońǵı dáwirlerde tyurkolog alımlardıń da bul máselege qızıǵıwshılıǵı arta basladı, konversiya qubılısı nátiyjesinde geypara omonim sózlerdiń payda bolatuǵınlıǵı moyılandı. A.Ǵ.Ǵulamov bul usıldıń ózbek tilinde ónimli sóz jasaw usıllarınıń biri ekenligin tastıyıqlaydı [Gulyamov A.G. 1954:3-9].

Tyurkologlar konversiyani tómendegi belgileri boyınsha sóz jasaw usılı qatarına jatqaradı [Yuldashev A. A. 1970: 76-78]:

1) ayırım izertlewshilerdiń atap kórsetkenindey, konversiya joǵalıp baratırǵan joq, kerisinshe, sóz jasaw tarawına jańa dórendi sózlerdi payda etiw arqalı rawajlanıp otıradı;

2) sóz jasaw usıllarınıń basqa túrleri menen jasalǵan dórendi sózlerdiń quramı sıyaqlı hár qıylı tillerdegi konversiyalanǵan sózlerdiń quramı da hár túrli hám ele de ajıralıp baradı;

3) sóz jasawdıń qálegen basqa usıllarındaǵıday, konversiyada da dóretiwshı tiykar xizmetin belgili bir topardaǵı sózler atqaradı, sonlıqtan qálegen túrkiy tillerindegi birde bir sóz shaqabı keń hám tolıq konversiyalanbaydı;

4) belgili bir semantikalıq topardaǵı sózlerdiń konversiyalıq modelleri bar.

Konversiya usılınıń sóz jasawshılıq qásiyetin B.A.Serebrennikov tolıq moyınlaydı: «Bir sózdiń hár túrli sóz shaqapları rolinde keliwi hám hár túrli sóz shaqaplarınıń kompleksli birikken mánisine iye bolıw múmkin ekenligi haqqında hár qanday tastıyıqlaw pútkilley nadurıs... Eger *yabikъ* sózi «*худеть-aziw*» sózi mánisinde kórsetilse, onda onıń *yabikъ* «*моуқуи-ариқ*» kelbetligi menen uqsaslıǵı tek sırtqı kórinisi. Haqıyqatında ózge sóz shaqabı wazıypasında tildıń basqa bir elementi qatań óziniń háreket sferası menen háreketlenedi. Negizinde quramalı máni degenniń ózi joq...Túrkiy tillerindegi atawısh hám feyildiń dáslepki sinkretizmi haqqındaǵı gipoteza bekkem tiykarǵa iye emes» [Serebrennikov B.A., Gadjieva N. 1979:149].

Konversiya qubılısı A.A.Yuldashev tárepinen bir qansha tereñirek izertlenildi. Ol bashqurt tili materialları negizinde jańa mánili sózlerdiń jasalıw procesin tolıq sıpatlap beredi. Onıń kórsetiwinshe, sóz shaqaplarınıń almasıw usılı burın tilde qollanılmağan, ádettegi mánisinen ózgeshelenetuǵın potencial múmkinshiliklerdi júzege shıǵarıw ushin qollanıladı [Yuldashev A. A. 1970: S.72]. Sózdiń bul jańa mánisiniń bólekleniwini bir qatar qurallar táminleydi. Olardıń ishindegi birinshi dárejeli mánini sózdiń jańa funkciyası iyeleydi. Sóz jańa sintaksislik poziciyaǵa iye bolǵanlıqtan, tildegi háreket etiwshi normalarǵa sáykes jańa kategoriyalıq qásiyetke de iye boladı. Jańa mánige iye bolǵannan keyin de dáslepki funkciyasındaǵıday turaqlı qollanılsa, usı sózge keyingi sóz shaqabınıń funkciyası júklenedi hám bekkemlenedi, sonıń nátiyjesinde sóz óziniń burınǵı funkciyası hám mánisinen alıslaydı. Sóz jańa konstruktiv baylanıslarǵa iye boladı hám óziniń shıǵısınan basqa klasstaǵı sózler toparına ótedi. Bul sóz keyingi sóz shaqabına tán bolǵan sintaksislik poziciyalarda qollanıla baslaydı. Sonıń menen birge, onıń morfologiyalıq beyimlesiwi de júz beredi. Máselen, kelbetlikten jasalǵan atlıqlar seplik, san hám tartım affikslerin qabıllap, ózgeriske ushiraydı. Sintaksislik beyimlesiwine baylanıslı sintaksiske baǵınıshlı bomaǵan morfologiyalıq beyimlesiwi de iske asadı. Misalı: *saylaw* (feylil) - *saylaw* (atlıq), *oqıw* (feylil) - *oqıw* (atlıq). Sózdiń grammatikalıq beyimlesiwi onıń leksikalıq mánisiniń jańa sharayatta qollanılıwı menen bir waqıtta iske asadı.

Konversiya óz ishine belgili bir semantikalıq topardaǵı sózlerdi qamtıydı hám qalıplesken modeller tiykarında ámelge asadı. Máselen, kelbetlikler zatlıq mánidegi hám konkret atlıqlarǵa ótedi. Misalı: *altın* (atlıq) – *altın* (kelbetlik); *temir* (atlıq) – *temir* (kelbetlik); *shiysh* (atlıq) – *shiysh* (kelbetlik).

Konversiya haqqında tyurkologlar tárepinen ayılǵan pikirlerdi ulıwmalastıra otırıp, konversiya – sóz shaqapların ózgeritiw jolı menen sóz jasawshı affikslesiz ádebiy til normalarına sáykes leksika-grammatikalıq omonimlerdiń jasalıw usılı, dep juwmaq shıǵarıwǵa boladı.

E.V.Sevortyanın pikirinshe, túbir atawısh-feylil qatnasındaǵı omonimlerdi konversiya usılı menen jasalǵan sózler dep emes, al túrkiy tilleri qurılısınıń erte basqıshlarına tán bolǵan leksika-morfologiyalıq sinkretizmniń kórinisi sıpatında qaraw kerek: «Túrkiy tillerindegi túbir atawısh-feylil qatnasındaǵı omonimiya haqqında sóz etkende, onıń sóz jasaw sisteması sıpatında túrkiy tilleriniń uzaq ótmishine tiyisli ekenligin atap kórsetiw orınlı; onı konversiya retinde emes, al túrkiy tilleri qurılısınıń bir qansha erterektegi basqıshlarına tán leksika-morfologiyalıq sinkretizm sıpatında qaraw aqlıǵa muwapiq boladı. Sonıń menen birge, ertedegi atawısh-feylil omonimiyası keyingi dáwirlerde ayırım túrkiy tillerinde (túrkiy dialektlerinde, eski ózbek tilinde h.t.b.)

konversiyağa aylanıwǵa meyillikke iye bolǵan, biraq konversiya usılı rawajlanbay qalǵan bolıwı múmkin» [Sevortyan E. V. 1974:40].

Onıń tastıyıqlawınsha, konversiya házirgi zaman túrkiy tilleri ushın tán qubılıs emes: «Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, anglishan tilinde konversiya XIII ásiridin aqırında payda bola baslanǵan hám áste-aqırın rawajlanıp házirgi jaǵdayǵa jetken. Anglishan tilinde konversiya joq bolıp baratırǵan emes, rawajlanıp atırǵan qubılıs. Túrkiy tillerinde qarama-qarsı jaǵday. Túbir atawısh-feyil omonimiyası usılınıń eń kóp rawajlanǵan hám húkimlik etken dáwiri oǵada erte zamanǵa tuwrı keledi» [Sevortyan E. V. 1974:39].

Qaraqalpaq tili materialları tildegi omonim sózlerdin tosınnan saykes keliwiniń nátiyjesi emes, al sanali túrde konversiya qubılısı nátiyjesinde payda bolǵan leksikalıq birlikler ekenligin kórsetedi. Misali: *batır, bay, jarlı, gózzal*, t.b.

Qaraqalpaq tilinde konversiya usılı menen, tiykarınan, atlıq hám kelbetlik sóz shaqabına tiyisli sózler jasaladı, Olardıń dóretiwshi tiykarları tildegi derlik barlıq sóz shaqabınan bola beriwı múmkin. Tildegi mánili sóz shaqaplarınıń ishinde feyil hám sanlıq sóz shaqabına tiyisli sózler konversiya usılı menen jasalmaydı [Guzeev J.M., Shoshaeva T.Ya. 2004:23].

Túrkiy tillerinde sózlerdin bir sóz shaqabınan ekinshi sóz shaqabına ótiwinde substantivaciya, adektivaciya hám adverbializaciya qubılısları ónimli bolıp tabıladı [Ganiev F.A. 2010: 62].

Әдебиятлар:

1. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Т. 2: Фонетика и морфология, ч. 1: Части речи и словообразование. - М.: Изд-во АН СССР, 1952.- С. 544
2. Баскаков Н.А. Грамматика карачаево-балкарского языка. Фонетика, морфология, синтаксис.- Нальчик, 1976.- С. 107
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалыўы. Нөкис, 1979.- Б.126
4. Виноградов В.В. О грамматической омонимии //журн. «Русский язык в школе» 1940, №1.- С.11
5. Виноградов В.В. Современный русский язык. – М., 1938.- С.105
6. Ганиев Ф.А. Словообразование в татарском языке. Казань, 2010.- С. 626
7. Гузеев Ж.М., Чочаева Т.Я. Словообразование по конверсии в современном карачаево-балкарском языке.- Нальчик, 2004.
8. Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования в узбекском языке // Ученые записи Ташкентского госпединститута им. Низами (Филол.сб), 1954.- С. 3-9
9. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. - М.; Л.: изд. и 1-я тип. Изд-ва АН СССР в Лгд., 1948.- С. 276
10. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948.- С. 81; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского языка. М.-Л: Наука, 1960.- С.146
11. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948.- С. 81
12. Кайдаров А.Т. Некоторые аспекты синкретизма первичных основ в тюркских языках // Проблемы современной тюркологии: материалы II Всесоюзной тюркологической конференции. Алма-Ата, «Наука», 1980.- С.85-93

13. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IXвв.). – Л., Наука, 1980.- С.82
14. Матвеева Т.В. Полный словарь лингвистических терминов. Ростов-на-Дону: «Феникс». – 2010 С. 154
15. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. – М., 1976.- С. 120
16. Нажимов А. Қарақалпақ тилиндегі жуп хәм тәкирар сөзлер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.
17. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. — М.: Наука, 1974.- С.40
18. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М.: Изд-во Восточной литературы, 1962.- С.643
19. Серебренников Б.А., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.- Баку, 1979.- С.149
20. Юлдашев А. А. Конверсия в тюркских языках и ее отражение в словарях//Сов. тюркология.-1970.-№ 1.- С.70-81
21. Юлдашев А. А. Конверсия в тюркских языках и ее отражение в словарях//Сов. тюркология.-1970.-№ 1.- С. 76-78
22. Юлдашев А. А. Конверсия в тюркских языках и ее отражение в словарях // Советская. тюркология. - 1970. -№ 1.- С.72